

Verena Demoed

Persoonlijkheden

Rebel with a cause

Willem de Volder, ook wel bekend onder zijn humanistennaam Gulielmus Gnapheus, was een 16e-eeuws reformatorisch toneelschrijver, literator en polemicus. Zijn werken bieden een inkijk in de geesteswereld van de vroege Reformatie, maar het levensverhaal van de auteur zelf spreekt wellicht nog meer tot de verbeelding als een blijk van deze roerige en onzekere tijden van theologische strijd en fysieke vervolging. Verena Demoed, gepromoveerd op De Volder, werpt in dit artikel een licht op zijn literaire werk en levensverhaal.

Rebellen, *mavericks*, vrijdenkers die zich nergens iets van aantrekken; het blijven tot de verbeelding sprekende persoonlijkheden. Dat was een van de redenen om het promotieonderzoek over Willem de Volder met beide handen aan te grijpen. Willem de Volder, ook bekend onder zijn Latijnse humanistennaam 'Gulielmus Gnapheus Hagiensis', was een eigenzinnige reltrapper met een roerig leven in gevaarlijke tijden. Het was fascinerend om even in zijn huid te kruipen en in zijn wereld te leven.

Willem de Volder was een van de eerste evangelisch gelovigen die de ideeën van Maarten Luther verspreidde in de Nederlanden. Zijn sterke overtuigingen komen terug in alles wat hij schrijft. Ook in de Latijnse toneelstukken waar ik me de afgelopen tijd mee bezig gehouden heb, brengt De Volder die reformatorische boodschap aan de man. Al zegt men dat dat soort komedies toch vooral bedoeld waren om scholieren Latijn te leren en in het openbaar te leren spreken. De drama's zijn een overvloedige - en onderhoudende - bron gebleken voor (kerk)historisch onderzoek naar de periode van de Reformatie. Hoewel dit soort fictieve teksten op het eerste gezicht niet meer dan literaire verstrooiing lijken, werden er toch netelige kwesties aangeroerd die de gemoederen toen-tertijd bezig hielden.

Demoed

Plastic zakken

Op de eerste dag van mijn onderzoek leverde mijn promotor vier doodgewone plastic zakken af op mijn werkkamer in het P. C. Hoofthuis in Amsterdam. Het bleek te gaan om het 'Archief Graafland', vernoemd naar een onderzoeker die in een ver verleden in Utrecht op Willem de Volder zou promoveren: mappen vol aantekeningen, kopieën van oude drukken en handgeschreven brieven, rolletjes microfiches, etc. Ik was blij verrast met deze schat aan informatie - ik kon meteen beginnen - ik hoopte alleen wel dat er geen vloek op het onderwerp rustte: de te vroeg gestorven promovendus had zijn werk namelijk nooit af kunnen maken.

Willem de Volder werd in 1493 of 1494 geboren, waarschijnlijk aan de Voldersgracht, in het centrum van Den Haag. Zijn moeder, naam onbekend, bleef haar zoon volgen op diens omzwervingen en ze doorstond dezelfde ontberingen als hij: gevangenschap en ballingschap. Ook zijn zus heeft een hoge prijs moeten betalen voor zijn uitspraken: ze werd met haar moeder gevangen gezet toen de inquisitie De Volder zelf niet in de kraag wist te grijpen. Zijn vader komt niet in beeld en zal waarschijnlijk vroeg overleden zijn en een marginale rol in zijn leven hebben gespeeld.

Het is onbekend waar De Volder naar school ging - van het stadsarchief van Den Haag is niet veel over -, pas wanneer hij gaat studeren duikt hij op in de documenten. Hij werd rond 1512 ingeschreven aan de universiteit van Keulen. Tien jaar later verscheen De Volder weer in Den Haag als docent en rector van de Latijnse school. Ook was hij actief binnen de zogenoemde Delfts-Haagse kring, een groep erudiete hervormers, die een gidsfunctie hadden voor de Reformatie in de Nederlanden.

Bestseller-auteur

Als rector van de Latijnse school liet De Volder het Latijnse toneelstuk *Acolastus* opvoeren. Ik heb het altijd maar een droog stuk gevonden, maar in zijn tijd was het een sensatie. Aan de basis van *Acolastus* ligt het verhaal van de verloren zoon, die door schade en schande wijs wordt, vol berouw naar huis terugkeert en met open armen ontvangen wordt door zijn vader. De gelijkenis wordt allegorisch uitgelegd

Omslag Acolastus (1555). Bron: http://hardenberg.jalib.de/display_page.php?elementId=16810

van God ligt.

De onderwerpskeuze was op zichzelf ook al zeer gewaagd. Het verhaal speelde namelijk een rol in de controversetheologie en het werd verschillend geïnterpreteerd door katholieken en *evangelischen*.¹ De allegorische interpretatie van de oudste zoon, die zijn zondige broer de warme ontvangst door hun vader misgunt, was een heikel punt. De oudste broer hield zich altijd netjes aan de regels, terwijl zijn jongere broer drinkt, gokt en achter de vrouwen aanzit. De oudere broer vertegenwoordigt daarmee de wet en de goede werken waar Luther zich tegen afzette. Ook belichaamt hij de wettische priesters uit het Oude Testament en de rooms-katholieke clerus die vaak met hen gelijkgesteld werden.

De auteur wilde zich er niet aan branden: hij liet de oudste broer resoluut achterwege in het drama. Hij durfde het instituut van de Kerk (nog) niet openlijk te bekritisieren. De Volder lijkt zich zo afzijdig te houden van de discussie, maar de afwezigheid van de oudste broer

en dient als algemeen voorbeeld: de mensheid, hoe ver zij zich ook van God verwijderd, wordt door Hem gered.

De Volders komedie van de verlore zoon sloeg in als een bom. Het is een van de eerste toneelstukken waarin lutherse opvattingen aan de man gebracht worden. De Volder laat zijn publiek zien dat zij verlossing kunnen vinden zonder goede werken, maar ook zonder de sacramenten (doopsel, vormsel, avondmaalsviering, biecht, etc.) en dus buiten de Rooms-Katholieke Kerk. *Acolastus* laat de persoonlijke worsteling van de gelovige zien, waarbij de Kerk geen enkele rol speelt in zijn redding, maar deze helemaal in handen

1 Kerkhistorici noemen de vroege protestanten doorgaans *evangelischen* (*evangelicals, evangelical movement*), niet te verwarren met het hedendaagse *evangelicalism*. Zie bijvoorbeeld Alastair Duke, 'The Netherlands' in: Andrew Pettegree ed., *The Early Reformation in Europe* (Cambridge 1992) 142–163.

legt misschien juist de nadruk op de rol die hij speelt in het verhaal en de actuele bijbetekenis.

Bootvluchteling

Toch was het niet zijn beroemde *Acolastus* die hem in het nauw bracht - het stuk verscheen ook pas in druk in 1529, toen hij de Nederlanden al ontvlucht was en meestal zijn het de gedrukte uitgaven die leiden tot represailles en niet de plaats- en tijdgebonden opvoeringen.² Een onbetekenend briefje werd hem fataal. In dit 'troostelick chartebelle' (het was niet meer dan een 'kattebelletje') noemde hij het kloosterleven nutteloos:

'(...) want ick hadde (...) vermaendt, (...) dat het rijcke Gods niet en was ghelegghen (...) in spijs oft dranck, in tijden, kleederen ofte plaetsen (daar dat klooster leven meesten deel op ghefondeert was) maer veel meer in een vast gheloove op God, ende in een onbeveynsde liefde teghen onsen naesten, welcke gheloove ende liefde [hij] nu so wel als doen hij de grauwe kappe an hadde, bewijisen mochte.³

Toen een paar kloosterbroeders het geschrift onder ogen kregen, voelden zij zich gekrenkt door de kritiek op hun levenswijze. De Volder werd voor de tweede keer gevangen gezet, veroordeeld en toepasselijk bestraft: hij moest drie maanden lang verplicht het heilzame kloosterritme op zich in laten werken. Dat had niet helemaal het verwachte resultaat: De Volder beweert heel recalcitrant dat hij juist in het klooster de kans kreeg om de ideeën die hij in het briefje kort geschetst had verder uit te werken tot het geleerde pamflet *Een troost ende spiegel der siecken ende derghenen die in lijden zijn* (gedrukt in 1531).⁴

2 Anne-Laure Van Bruaene, 'Printing Plays: The Publication of the Ghent Plays of 1539 and the Reaction of the Authorities', *Dutch Crossing* 24 (2000) 265-284; Bart A. M. Ramakers, 'In utramque partem vel in plures: Werte- und Deutungsdivergenzen im Genter Bühnenwettkampf von 1539', in: Barbara Stollberg-Rillinger en Thomas Weller ed., *Wertekonflikte - Deutungskonflikte: Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, 19.20. Mai 2005 (Münster 2007) 197-226.

3 Willem de Volder, *Tobias ende Lazarus*, fol. C6r. Zie ook J.G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland, van haar ontstaan tot 1531* (Amsterdam 1873) 359.

4 De tekst is beschikbaar in F. Pijper en S. Cramer, *Bibliotheca Reformatonica Neer-*

Uiteindelijk werd het hem toch te heet onder de voeten en vluchtte hij samen met grote groepen andere Nederlandse geloofsvluchtelingen het land uit. Hij streek neer in de Hanzestad Elbląg, aan de Oostzeekust van Polen. Elbląg was officieel katholiek, maar er werd niet of nauwelijks opgetreden tegen andersdenkenden. De Nederlandse immigranten maakten gretig gebruik van de ongekende vrijheden, en ook De Volder stond meteen in de schijnwerpers:

'Besonders that sich aber hierbei "einer von denselben verbannen leutlen Doctor Wilhelmus gnant" hervor, der auch "mith etlichen brudern aldo im Schwartzen Closter unlangst vor Weinachten ein ufrur" hatte. (...) Doch - wer war denn der Doctor Wilhelmus? Sollte ein Klosterscandal das erste Debüt des Patriarchen unseres Gymnasiums gewesen sein?'⁵

Gijzelkamer Gevangenpoort Den Haag. Bron: <http://www.gevangenpoort.nl/images/content/18keeshageman-gijzelkamerhr.jpg>

Verliesverwerking

Als er een komedie tekenend is voor zijn tijd, dan is het wel *Morosophus* ('De Domme Wijze'). In deze komedie bewerkt De Volder eigentijdse literaire bestsellers (Erasmus'

Lof der Zotheid) voor op het toneel, neemt hij bekende historische figuren op de hak én gaat hij in op levendige debatten binnen de lutherse kerk over het katholicisme en over dissidenten in de eigen gelederen. De hoofdpersoon van *Morosophus* is de muzikant en charlatan Morus ('Domoor'). Hij doet zich voor als een erudiete astronoom en hij wil voortaan 'Morosophus' genoemd worden, wat veel chiquer klinkt dan Morus. Onder zijn gehuurde toga gaat hij echter gekleed als een zot. Zijn tegenspeelster is het allegorische personage *Sophia* ('Wijsheid'). Zij belichaamt de ware, goddelijke wijsheid. Zij is juist bescheiden en niet opschepperig. Op het eerste gezicht neemt men haar dan ook niet serieus en zij wordt overal verjaagd. Maar het loont om haar beter te leren

landica: geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden I (Den Haag 1903) 151-249.

5 Albert Reusch, 'Wilhelm Gnapheus, der erste Rector des Elbinger Gymnasiums', *Programm des Gymnasiums zu Elbing* (1868-1877) 1-39, aldaar 29-30.

kennen, want onder haar narrenkostuum draagt zij juist een prachtige, symbolische sneeuwwitte mantel.⁶

Met *Morosophus* maakt De Volder tevens pijnlijke en persoonlijke toespelingen op de terechtstelling van Jan de Bakker, een van de eerste martelaren in de Nederlanden. In 1525 had De Volder samen met deze priester uit Woerden gevangen gezeten. Waar hij slechts drie maanden in een klooster opgesloten werd, werd Jan de Bakker ter dood veroordeeld vanwege zijn lutherse overtuigingen, onder meer om zijn afwijzing van het celibaat; hij was getrouwd met een plaatsgenoot, Jab (Jacoba) Jansdochter. In 1546 zou De Volder zijn martelaarschap te boek stellen en in druk uitgeven: *Johannis Pistorii a Worden, ob Evangelicae doctrinae assertionem, apud Hollandos primo omnium exusti, Vita* ('Het Leven van Jan de Bakker uit Woerden, de eerste Hollander die verbrand werd vanwege zijn geloofsovertuiging'). Maar *Morosophus* is een eerdere fase van De Volders rouwverwerking.

Op het schavot moet Jan de Bakker zijn priesterkleding uittrekken en een geel kostuum aantrekken, de typische dracht van narren. Ook schijnt men hem een zotskap met ezelsoren op te zetten: 'een muts met oorflappen van dezelfde kleur, zodat hij er voor alle toeschouwers uit zou zien als een zot' (*eiusdem coloris pileum (...) auriculare, ut morionis specie cunctis visentibus appareret*). De zot of de nar heeft namelijk de connotatie van een zondaar die, verslaafd aan drank en vrouwen, ongeciviliseerd gedrag vertoont. Met het narrenpak wilden de autoriteiten laten zien dat Jan de Bakker een doodgewone zondaar was die 'geacht (moest worden) als een uitvaagsel der wereld' (*ut mundi peripsema habitus*).⁷

6 Verena Demoed, 'Stultitia on Stage: Gnapheus's Foolish Scientist and the Praise of Folly of Erasmus' in: Jan Bloemendal en Philip Ford ed., *Neo-Latin Drama: Forms, Functions, Receptions* (Hildesheim 2008) 165-183; 'Theatre in Court: the Heresy Trial against the Playwright Gnapheus and the Confessionalization of the Lutheran Church' in: Jan Bloemendal, Arjan van Dixhoorn, Peter Eversmann en Elsa Strietman ed., *Drama, Performance, and Debate: The Role of Theatre and Theatricality in Public Opinion in the Early Modern Period* (aangeboden ter publicatie); Fidel Rädle, 'Zum dramatischen Schaffen des Gulielmus Gnapheus im preussischen Exil' in: Thomas Haye ed., *Humanismus im Norden. Frühneuzeitliche Rezeption antiker Kultur und Literatur an Nord- und Ostsee* (Amsterdam 2000) 221-249.

7 Willem de Volder, *Johannis Pistorii a Worden, ob Evangelicae doctrinae assertionem, apud Hollandos primo omnium exusti, Vita*, afgedrukt in Paul Fredericq,

Maar de zot had niet alleen de naam van gedoemde zondaar. Hij kon ook de vorm aannemen van de eenvoudige, ongecorrumpeerde, pure wijsheid, en een deel van het publiek dat bij de terechtstelling aanwezig was, zal het op deze manier opgevat hebben. Zo ook *Gnapheus*, wanneer hij Jan de Bakker laat zeggen, nadat deze zijn priestergewaad heeft afgelegd: 'En nu lijkt ik veel meer op een christen in deze kleding, hoewel wereldlijk, dan daar even' (*Et iam (inquit) propius Christianum refero hoc meo, quamvis profano vestitu, quam paulo ante*). En wanneer hem het narrenpak wordt aangetrokken, vergelijkt hij zijn vernedering met wat Christus moest ondergaan: 'Met deze kleding wordt ik net als Christus bespot, dat is goed' (*Euge (inquit) haec mihi vestis illusioni erit cum Christo; bene habet*). Zo plaatst *Gnapheus* hem in de traditie van de (eenvoudige en ongeschoolde) vroege christenen die ook vervolgd en gedood werden.

Net als Jan de Bakker droeg ook het allegorische toneelpersonage *Sophia* een zotskostuum en werd ook zij door iedereen veracht 'als een uitvaagsel der wereld', maar uiteindelijk zal zij herkend worden als de glinsterende parel die zij is. *Morus* daarentegen ziet er dan wel uit als een geleerde professor, maar hij blijkt een bedrieger, en zo ook de rooms-katholieke theologen in hun toga's die de lutherse priester ter dood veroordeelden.

Astronoom Copernicus

Gaandeweg mijn onderzoek kwam ik fans van De Volder tegen: een was ervan overtuigd dat de man een crypto-doper was, een ander had *Acolastus* op zijn nachtkastje staan, weer een ander was net zo enthousiast over De Volders Nederlandstalige pamfletten als ik over zijn Latijnse polemieken. We waren het erover eens dat De Volder een getalenteerd schrijver was. Vlammeende betogen waren zijn specialiteit. De laatste maanden van mijn onderzoek werden opgevrolijkt door e-mails over De Volders vermeende homoseksuele relatie met de lutherse wiskundige Georg Joachim Rheticus, maar aan dat *juicy bit of research* heb ik me niet meer gewaagd. Aanleiding was de vraag of *Morosophus* nu wel of geen satire van de beroemde astronoom Nicolaus Copernicus was.

Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae: verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden IV (Gent 1900) 451.

Georg Joachim Rheticus was de enige die Copernicus zover wist te krijgen om zijn heliocentrische theorie eindelijk in druk uit te geven. Eerst op naam van Rheticus zelf, in de *De libris revolutionum narratio prima* ('Eerste bericht over de boeken van de omwentelingen', 1539), vervolgens in 1543 in Copernicus' eigen *De revolutionibus orbium coelestium* ('Over de omwentelingen van de hemellichamen').⁸

De Volder stuurde Rheticus een gesigneerd exemplaar van zijn *Morosophus*. Hij schrijft in de kaft: 'Willem de Volder geeft (deze komedie) aan zijn echte vriend, de zeer bedreven wiskundige Joachim Rheticus' (*Expertissimo viro rei Mathematicae Domino Ioachimo Rhetico, domino et amico suo sincero, Guilielmus Gnapheus Hagiensis dedit*). Het lijkt bijna geen twijfel dat zij - en met hen vele anderen - Copernicus herkennen in de hoofdpersoon van de satire. Toch schreef ik terug dat de toneeltekst zelf daar weinig aanleiding toef. Die voor de hand liggende interpretatie was eerder een dekmantel voor zijn kritiek op geleerde katholieken die in de aanval gingen tegen eenvoudige evangelisch gelovigen als Jan de Bakker en hijzelf.

'Zo'n plaag kan ik niet toelaten in mijn land'

De Volder moet ooit ingewijd zijn als priester. Dat kwam hem duur te staan, toen hij in de jaren '30 van de zestiende eeuw in het huwelijksbootje stapte - ik ben helaas niets over zijn echtgenote te weten gekomen, al had ik me aan het begin van mijn onderzoek voorgenomen op zijn minst haar naam te achterhalen. De inwijding tot het priesterschap hield (en houdt) de belofte in geen familie te stichten en een celibatair leven te leiden. Net als Jan de Bakker trok De Volder zich niets aan van deze regels die toch niet door de Bijbel onderbouwd kunnen worden, en hij kreeg het aan de stok met Kerk en koning:

'De bisschop van Ermland beschuldigt mij in zijn brieven aan u [het stadsbestuur van Elbląg] van afvalligheid en heiligschennis; de koning [Sigismund I van Polen] houdt mij voor een sacramentariër en doper.'⁹

8 Owen Gingerich, *The book nobody read: chasing the revolutions of Nicolaus Copernicus* (Londen 2004) 179.

9 Paul Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen II* (Leipzig 1890) 404: *Apostasios ac sacrilegii crimine reus postulor in Reverendissimi Varmiensis ad vos literis; apud sereniss[imam] vero R[egis] Maiestatis clementiam Sacramentarius audio et Anabaptista.*

Ook al had bisschop Johannes Dantiscus als bohemien-dichter en gepensioneerd diplomaat heel wat van de wereld gezien en had hij zelf een jonge dochter uit een buitenechtelijke relatie, hij trad hard op tegen de kersverse echtgenoot. De Volder was niet de enige rooms-katholieke priester die hij stevig aanpakte, Dantiscus verbood ook een van zijn kannunniken, niemand minder dan Copernicus, om nog langer samen te wonen met zijn *focaria* ('huishoudster').

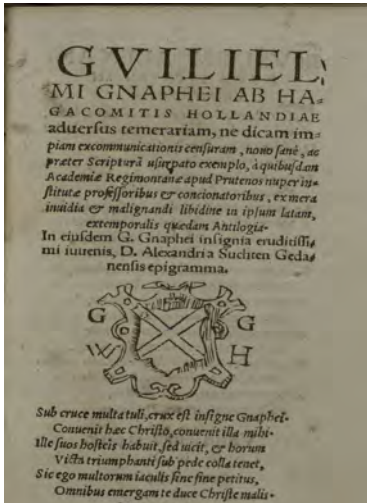
Hypocrisie

De Volder werd ontslagen en verbannen en vertrok naar de aangrenzende provincie Oost-Pruisen, waar het lutheranisme de officiële godsdienst was en de bisschop weinig invloed had. Hij ging weer doceren aan een Latijnse school, maar hij gaf ook colleges theologie aan de universiteit van Kaliningrad, die onlangs gesticht was om tegenwicht te bieden aan katholieke onderwijsinstellingen. In deze strikt lutherse omgeving schreef De Volder zijn meest uitgesproken en ondubbelzinnig reformatorische toneelstuk: de tragikomedie *Hypocrisis* ('Hypocrisie', gedrukt in 1544). In dit drama nam Gnapheus de rooms-katholieke Kerk flink op de korrel en werden ook typisch lutherse leerstellingen op de planken gebracht.¹⁰

In Oost-Pruisen was een grote enclave van Nederlandse geloofsvluchtelingen. Zij werden door de lutherse autoriteiten wantrouwig bekeken - en terecht: het lutheranisme had nooit echt vaste voet gekregen in de Nederlanden, waardoor andere meer 'radicale' denkbeelden hun invloed hadden doen gelden.¹¹ Soms werden de immigranten uit de Nederlanden zelfs ronduit gediscrimineerd. In 1541 dient de Gentenaar Felix Rex Polyphemus (Felix 'Eenoog' Koning) bijvoorbeeld een klacht

10 Verena Demoed, 'The Morality of Hypocrisy: Gnapheus's Hypocrisy and the Lutheran Reformation' in: Jan Bloemendal, Arjan van Dixhoorn en Elsa Strietman ed., *Literary Cultures and Public Opinion in the Early Modern Netherlands* (Leiden 2011) 91-120; Fidel Rädle, 'Theatralische Formen der Wertekontrastierung im Lateinischen Drama der Frühen Neuzeit' in: Barbara Stollberg-Rilinger en Thomas Weller ed., *Wertekonflikte - Deutungskonflikte: Internationales Kolloquium des Sonderforschungsbereichs 496 an der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster*, 19.-20. Mai 2005 (Münster 2007) 265-288.

11 Een onmisbaar naslagwerk voor 'radicale hervormers' zoals de sacramentariërs en dopers is George Huntston Williams, *The Radical Reformation* (Kirksville, Missouri 1992).

Omslag Antilogia. Publieke verdediging tegen excommunicatie. Bron: http://hardenberg.jalb.de/display_page.php?elementId=16806

in tegen de lutherse domkapelaan Georg Reiche, die het petekind van zijn vrouw weigerde te dopen en daarbij van de kansel riep dat Nederlanders het überhaupt niet waard zijn bij de eredienst aanwezig te zijn.¹²

Ketterproces

Dezelfde Georg Reiche twijfelde sterk aan De Volders rechtlijnigheid. Direct na diens aankomst in Kaliningrad onderwierp hij hem aan een geloofsverhoor en beschuldigde hij hem bij iedereen die het horen wilde van doperij en spiritualisme. De aantijgingen vonden een gewillig oor bij de zojuist uit Wittenberg gearriveerde,

lutherse theoloog Frederik Staphylus. De Volder ontkende stellig dat hij er doperse opvattingen op na hield.

‘Met wederdopers zal ik met geen mogelijkheid ooit tot overeenstemming komen. Waar komt dat gerucht toch vandaan, als ik mij zelf nooit heb laten herdopen en ook niemand herdoopt heb?’¹³

Het is heel goed mogelijk dat er persoonlijke redenen aan de verdachtmakingen ten grondslag lagen: in *Morosophus*, dat De Volder als een soort visitekaartje aan de hertog van Oost-Pruisen had opgedragen en dat in Kaliningrad gecirculeerd moet hebben, karakteriseerde hij Reiche namelijk als ‘vrijwel altijd dronken, waarvoor hij ook - wat een schande! - gevangen heeft gezeten’ (*parum sobrius, quapropter et carceris ignominiam tulit*). Het conflict liep uit op een waar ketterproces waarin De

12 Paul Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen II* (Leipzig 1890) 416: ‘Auch habe der Caplan bald darauf auf der Kanzel aufgeschrieen, “die Holländer seien nicht werth, dass sie in christlicher Versammlung sollten sein”.

13 Paul Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen II* (Leipzig 1890) 404: ‘Cum Anabaptistis nihil minus unquam quam dictum consentire. Unde enim ea fama nasceretur, quando neque retinctus sim ipse neque retinxi aut retinxi quemquam?’.

Volder zich voor zijn religieuze opvattingen moest verantwoorden.¹⁴

Excommunicatie

Niet alleen de rooms-katholieke, maar ook de lutherse kerk deed gelovigen in de ban en bracht ze zelfs ter dood. Dat eerste overkwam ook De Volder na afloop van de rechtszaak. Een van de rechters publiceerde de 'Excommunicatie van Willem de Volder vanwege enkele van zijn dweperse dwalingen en een korte weerlegging ervan' (*Excommunicatio Gulielmi Gnaphei ob fanaticos aliquot errores eiusdem cum breviscula eorundem confutatione*). Dit strijdschrift is duidelijk geschreven door zijn rivalen: De Volder was een 'kletser' (*homine linguoso*), die bekend stond om 'zijn raadselachtigheid en gladheid' en die tijdens de rechtzaak 'een uitleg verzon die een voordrachtskunstenaar waardig is', waaruit wel blijkt hoe 'uitzonderlijke sluw' de man was.

De Volder moet inderdaad een betweterige debater geweest zijn, die een discussie niet uit de weg ging. Overal waar hij kwam maakte hij zich vrij snel ongeliefd. Zelfs Melanchthon heeft van hem gehoord: 'Er is daar echter een Nederlander, die - voor zover dat mogelijk is voor dat volk - alles weet en zichzelf graag hoort spreken. Hij brengt Isinder [een van de professoren aan de universiteit van Kaliningrad] in het nauw, en anderen zou hij nog wel eens meer kunnen sarren en uitdagen' (*Est autem ibi Belgam quidam, qui, ut est gentis captus, omnia scit, [qui] loquax est. Is premit Isinderum, et alios fortasse magis exerceat*).¹⁵

Heerlijk tolerant

De Volder moest ook Kaliningrad verlaten en zocht toen zijn heil aan het hof van gravin Anna van Oost-Friesland in Emden. Hij gaf privées

14 Verena Demoed, 'Wie van gevaar houdt, moet dat met de dood bekopen': De opiniërende strategieën van de toneelschrijver Gulielmus Gnapheus (1493-1568) (proefschrift UvA 2011) 207-224.

15 Johann Briesmann, *Excommunicatio Gulielmi Gnaphei ob fanaticos aliquot errores eiusdem cum breviscula eorundem confutatione* (Kaliningrad 1547) fol. A2v: *Sed ipse Gnapheus, consueta flexiloquentia et lubricitate sua, declaratorias thematum praedictorum propositiones callide tum assuendo affinxit, quae (...) indicant peculiarem Authoris versutiam (...)* en een brief van Melanchthon uit 1543 in: Karl Gottlieb Bretschneider ed., *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia. Corpus reformatorum V* (Halle 1838) 222.

aan haar zoons Edzard, Kristoffel en Johan, en hij moest een van hen later nog met veel diplomatiek kunst- en vliegwerk uit de kerkers van Koning Wasa van Zweden redden.¹⁶ In Emden was een Nederlandse vluchtelingenkerk gevestigd en er werd drukwerk dat bestemd was voor de Nederlanden geproduceerd. De Volder ging weer Nederlandstalige pamfletten schrijven, die zich een weg terugvonden naar zijn vaderland, waar andersdenkenden nog steeds streng vervolgd worden. In zijn 'Loflied op de stad Emden en heel Oost-Friesland' prijst De Volder het tolerante klimaat in Oost-Friesland.

'Ik sta te trillen als ik me bedenk wat een trieste
strijd onlangs in onze buurlanden gevoerd werd,
waar ze gelovigen hatelijk opjagen, wreed vervolgen,
gevangen zetten en ter dood brengen met het zwaard.
Dat soort dingen zijn in onze streken ongehoord,
zo sterk is bij ons de godsdienstvrede.
Godsdienst veroorzaakt geen partijstrijd; altijd zijn het
een slechte ziel en geest die dat soort dingen voltrekken.¹⁷

Ik houd van *engaged art* en literatuur. Ik vind het prachtig zoals De Volder zich uitspreekt voor de vrijheid van godsdienst. Zoals hij de gevestigde kerken aanspreekt op hun intolerantie. Hij keerde zich fel tegen de 'tirannie van de geest' door zowel katholieke als lutherse autoriteiten. Toch heeft De Volder moeite om die verdraagzaamheid ook zelf volledig in de praktijk te brengen. Niets menselijks was hem vreemd. In hetzelfde gedicht maakt hij de automutilatie van katholieke flagellanten belachelijk en laat hij zich laatdunkend uit over dopers en spiritualisten. Zijn idealistische beschouwingen raakten bij mij een gevoelige snaar, maar

16 Heinrich Babucke, *Wilhelm Gnapheus, ein Lehrer aus dem Reformationszeitalter. Lobspruch der Stadt Emden und ganz Ostfrieslands nach der Originalausgabe von 1557 aus dem Lateinischen übersetzt und mit einer Einleitung versehen, enthaltend das Leben des Gnapheus* (Emden 1875) 15-16.

17 Willem de Volder, *In AEmbdanae civitatis atque adeo totius Vltrasanae Frisiae laudem carmen panegyricum* (Emden 1557) fol. B8v: *Horresco, quoties repeto, quam tristia nuper / Vicinus nobis proelia sensit ager. Dum sectarum homines odio insectatur, acerbe / Persequitur, torquet carcere, et ense necat. / Talia sunt nostris numquam tentata sub oris, / Pax adeo nobis Religioni[s] viget. Relligio causam nulli dat seditioni / Mens est atque animus qui patrat ista, malus.* Online beschikbaar gesteld door de Johannes a Lasco Bibliothek Emden. <<http://hardenberg.jalb.de/>> [geraadpleegd op 14 juni 2011].

ik heb zijn satirische toneel en de scheldkanonnades met net zoveel plezier gelezen.